

TANITMALAR

Atamalar Dunyasına Seyahat, Prof Dr G. F. Settarov, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan 1992, 240 s.

Ad bilimi (onomastik) Batıda ve eski Sovyetler Birliği'nde müstakıl olarak ele alınan bir bilim dalıdır. Bu bilim dalı ağız bilimi ve semantik gibi dilin başka inceleme alanlarıyla da yakından ilgili olmakla birlikte, bunlardan ayrı olarak ele alınmayı gerektirecek özelliklere sahip bir alandır. Ad bilimi de kendi içinde bazı alt dallara ayrılır: Toponomi (yer adları bilimi), hidronomi (su adları bilimi), oronomi (dağ adları bilimi) gibi. Dil incelemelerinin bu alanının, bir ülkenin kroniklerde tespit edilemeyen tarihinin öğrenilmesinde, kültür değişmelerinin tespitinde, halkın içinde yaşadığı coğrafyayı nasıl kavradığının açıklanmasında çok ehemmiyetli rolü vardır. Yer adları toprağın dili olduğu gibi, tapu senetleridir de.

Eski Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan Türk halklarının yer adlandırılmaları üzerinde çok sayıda araştırma yapılmış, bu konuda sözlükler hazırlanmıştır. Bu gün eski Sovyet dilcilerinin toponimlerin yapı ve kavram özelliklerinin, etimolojilerinin incelenmesinde oldukça ileri gittikleri soylenebilir.

Ömer Settarov, Tatar ad bilimi alanında çalışmalarıyla tanınmış bir ilim adamıdır. Bu alanda yayınlanmış bazı mühim çalışmaları şunlardır: *Tataristan ASSR'nin Mikrotoponimiyesi* (Kazan 1965), *Antroponimiya Tatarskoy ASSR* (Doktora tezinin avtoreferatı (tez özeti), Kazan 1975), "Etnotoponimi Tatarii", *Sovetskaya Turkologiya*, 1980/1 vs.

Yer adları ve su adları umumiyetle derleme gezileri, harita ve kaynak eser taramalarıyla toplandığından Settarov eserini dört bölüme ayırıp bunların her birini bir seyahat olarak isimlendirmiş. Birinci seyahatte, yani birinci bölümde Tatar hidrografik terimleri, su adları terimleri incelenmektedir. Settarov, bu terimleri G.İ. Donidze'nin tasnifini ("Hidronomiçeskiye terminü v tyurskiñ yazıkah", Onomastika, Moskova 1969) kullanarak gruplandırmış, bunlara iki grup daha ilâve etmiştir:

1. Türlü uzunlukta ve türlü özellikteki ırmakları bildiren mahalli hidrografik terimler ve bunlardan yapılan coğrafi isimlendirmeler

Muëllif burada esas olarak *su* ve *idil* terimleri üzerinde durmakta, bunların etimolojilerini, bunlardan teşkil edilen coğrafi isimleri incelemektedir. *Su* kelimesi Türk şivelerinde hem içilecek su, hem de akarsu manasına gelmekte ve pek çok yer isminin teşkilinde kullanılmaktadır. İdil kelimesi de benzer şekilde hem geniş, büyük ırmak manası taşımakta, hem de bazı büyük ırmakların ismi olarak (Volga'nın Türkçesi) kullanılmaktadır. İdil nehri yanında Akıdil, Karadil, Gökıdil gibi ırmak isimleri de vardır 9-18. sayfalar arasında *idil* isminin etimolojisi üzerinde durulmaktadır. Muëllif bu konuda başka ilim adamlarınca ileri sürülen görüşleri verdikten sonra, Eston ilim adamı A.R. Zifeldt-Samumyagi'nin görüşünü kabul ettiğini bildirmektedir. Buna göre kelime iki unsurdan oluşmaktadır: *ıtu* "su" (Samoyedce) + *ei* "su" (Vogulca). İtil kelimesinin Hunlardan beri bu

bölgelerde toponim olarak kullanıldığı bilinmektedir. Hatta Hun hükümdarı Atilla'nın ismi de bu toponime bağlı olarak izah edilmektedir: Atilla < Atıl+la "İdilli".

Bu bölümde ele alınan bir diğer terim de *yılga*'dır. Moğolca *calga*, Buryatça *calga*, *yalga*, Kazakça *çilga*, Başkurtça *yılga* olan bu terim bugünkü Tatarca'da her türlü uzunluk ve genişlikteki "ırmak, nehir" manasındadır. Standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bu kelimeye türlü fonetik ve semantik farklılıklarla Anadolu ağızlarında rastlamaktayız: *cılğa* ~ *cilğa* "bulanık akan su, sel"; *cılka* "su yolu"; *yılgam* "sel".

2. İrmakların çeşitli unsurlarını bildiren mahalli terimler ve bunlarla yapılan coğrafi isimlendirmeler

Bu bölümde ırmakların kolları, çevrelerinde meydana gelen çeşitli coğrafi şekillerin adlandırılması ve bunlarla yapılan yer adları üzerinde durulmuştur. *ayır*, *ayırma*, *ayrı*, *ayrık*, *ayrıl* "ırmak kolu" manasına kullanılan terimlerdir. *komorok*, *komrok* tabirleri, ırmak kenarında, su altına doğru oyulmuş kısmı ve ayrıca ırmağın daha yavaş aktığı yeri ifade etmektedir. Settarov bu kelimenin etimolojisini şöyle yapıyor: *kom* (Volga Bulgarcasında 'dalga') + *orok* (Tatarca 'oruş, sukuw, orık'). Böylece *komorok* kelimesi, ırmak kenarında dalgaların meydana getirdiği girinti manasına gelmiş oluyor. Bunun dışında yine Tatar ağızlarında kullanılan yaklaşık aynı manada *komayak* (*kom* "dalga" + *ayak* "kap, kadeh") kelimesi ile Orenburg Tatarları ağızında *komorak* "sakin, tenha yer" kelimeleri de vardır. Bu son iki veriye dayanarak *komorok* kelimesinin ikinci unsuru olan *orok* ile Çuvaşça *ura* "ayak" kelimeleri arasında bir bağlantı kuramaz mıyız? Proto-Türkçe /d/ ~ /r/ = Volga Bulgarcasında /r/ olmaktadır: ET *kuduruk* = Çuv. *hüre* = Türk. *kuyruk*; ET *adak* = Çuv. *ura* = Türk. *ayak* vs. Bu durumda *komorak* şeklini de göz önünde tutarak *orok* ~ *orak* şekliyle *ayak* arasında bir ilişki kurabiliriz. *komayak* kelimesi de aynı yapının Kıpçak-Tatar dilindeki şekli olmalıdır. Kelime, Tarihî Türkiye Türkçesi metinlerinde *kom* (veya *kum*), Anadolu ağızlarında da *hom* ~ *hum* "dalga, deniz dalgası" manalarıyla yaşamaktadır.

Bu grupta ele alınan terimler arasında istiare yoluyla giyim kuşam unsurlarından alınan balak "elbise paçası" ve yaka "elbise yakası" terimleri de vardır. Bunlardan birincisi "ırmağın küçük kolu", ikincisi ise "karşı taraf, kıyı vs." manalarına gelir.

3. Yer altı su kaynaklarını bildiren hidrografik terimler ve bunlardan yapılan coğrafi isimlendirmeler

Tatarca'da "kaynak, pınar" manasına kullanılan en yaygın kelime *çeşme* ve bunun varyantlarıdır (şişme, tişme vs.). Bunun dışında *küzlew* ~ *kizlew*, *çura*, *küzlim*, *çukrak*, *çıganak*, *küzlevik*, *çığım* gibi kelimeler de ağızlarda kullanılır. Diğer Türk şivelerinde yaygın olarak "kaynak, pınar" manasında kullanılmakta olan *bulak* ise edebî Tatarcada ve ağızlarında kullanılmaz. Ancak bu terim tarihî devrelerde kullanılmış olmalıdır ki, bazı yer adlarında rastlanıyor. Kazan şehri içinde küçük bir kanal/derenin ismi Bulak'tır. Buna bağlı olarak Uñ yak Bulak Uramı (Sağ Bulak caddesi), Sul yak Bulak Uramı (Sol Bulak caddesi).

4. *Akmayan su unsurlarını bildiren mahallî hidrografik terimler ve bunlardan yapılan coğrafi isimlendirmeler*

Bunlar *kul* “göl”, *saz* “sazlık”, *batkaklık* “bataklık” ve bunları karşılayan bazı mahallî terimlerdir.

5. *Sunî su unsurlarını bildiren hidrografik terimler ve bunlardan yapılan coğrafi isimlendirmeler*

Bu gruba girenler *kuyı*, *bua*, *beki* terimleridir. *kuduk* ~ *kuyı* ~ *kuyu* ~ *guyu* vs. Türk şivelerinde yaygın olarak kullanılan bir terim olup, pek çok toponimin teşkilinde de kullanılmaktadır. Bir ırmak veya derenin önü kapatılarak yapılan göleti ifade eden *bua* terimi *böye*, *büwe*, *buwa*, *büge* vs. fonetik varyantlarıyla kullanılıyor. Buna türlü fonetik varyantlarıyla Anadolu ağzlarında da rastlandığını belirtelim: *böet* ~ *bögeç* ~ *böget* ~ *büget* ~ *büyet* ~ *buğat* ~ *bögenük* ~ *büğenti* vs. (“Derin ve durgun su, önü tutulmuş su, havuz, suyun önüne çekilen set, ırmağın en derin yeri vs.”) kelimeleri ile bunların fiil şekilleri olan *bögemek* ~ *boğemek* ~ *buğemek* ~ *bükemek* ~ *büyemek* vs. “suyun önüne bent yapıp toplanmasını sağlamak, bent haline getirmek vs.” şekilleri *Derleme Sözlüğü*’nde kaydedilmiştir.

6. ve 7. *gruplarda ırmakların hızlı ve yüksekte aktığı yerleri, ırmak kıyıları ve ırmağın yapısını ve çevresini ifade eden terimler verilmiştir.*

İkinci seyahat: Tatarca’nın Mahallî Orografik Terminolojisine ve Toponomisine Seyahat. Bu bölümde oronimler (dağ adlandırılmaları) ve bunlardan yapılan toponimler incelenmektedir. Burada oronim ile anlaşılan sadece dağlar değildir. Her türlü yeryüzü şekilleri, dağlar, tepeler, bayırlar, ovalar, çukurlar, enginler bu bilim alanının sınırları içerisinde değerlendirilmektedir. Bu coğrafi şekillerle ilgili yer adlandırmalarının incelenebilmesi için elbette o toplumda kullanılan terminolojinin tespiti gerekir. Settarov, bu bölümde önce dağlarla, daha sonra düzlüklerle, daha sonra da çukur ve engin yerlerle ilgili terminoloji ve bunlardan yapılan yer adlarını söz konusu ediyor. Tatarların yaşadığı Orta İdil bölgesinin umumiyetle düzlüklerden oluşması itibarıyla en çok düzlüklerle ilgili terimler mevcuttur. Bu grupta *kır*, *çayır-çimen*, *bataklık yerler*, *ormanlar* vs. pek çok coğrafi oluşumla ilgili Tatarca’da kullanılan terminoloji ele alınmaktadır.

Üçüncü seyahat: Bu bölümde şehir, köy, mahalle, sokak, kulübe, barınak, ağıl vs. gibi her türlü yerleşim merkezi ile alakalı isimlendirmeler incelenmektedir. Ad biliminin (onomastikin) bu dalına *oykonim* adı verilmektedir. Oykonominin şehir isimlerini inceleyen alt dalı *polisonim*; köy isimlerini inceleyen alt dalı ise *komonim* olarak adlandırılmaktadır. Eski Türkçede “şehir” manasında kullanılan *balık* ve *tura* kelimelerine bilhassa Sibir Tatarlarına ait bazı toponimlerde rastlanmaktadır: *Toboltura*, *Turataw*, *Alatır* (< ala+tura) gibi. Volga Bulgarcasında “şehir, kale” manasında kullanılan terimlerden biri de *kirmen*’dir. Kasım şehrinin Tatarlar arasındaki adı tarihte *Kirmen* olmuştur. Kiev şehrine de Türkî halklar *Mankirmen* (< man “büyük, ulu” + *kirmen*) adını vermişlerdir. Tataristan’ın çeşitli yerlerinde Orta *Kirmen*, *Kiçi Kirmen*, *Rus Kirmeni* gibi köy isimleri mevcut. Settarov Rusça *kreml* (kremlin) sözünün de İdil Bulgarcasındaki bu *kirmen* kelimesinden alınmış olması gerektiğini ileri sürüyor.

Müellif bu bölümde “köy” manasında kullanılan *avıl, il, kışlaw, sala, yurt, yurta kırıy, dirivne, puçinke, hutur, çat* gibi terimleri ele almaktadır. Yine bu bölümde mahalle, semt, meydan, cadde, sokak, ev, hane, bahçe, tarla, ambar, ahır, hamam, köprü, değirmen, çiftlik, mezarlık vs. gibi yerleşim ve kullanım alanlarının isimlendirilmesinde kullanılan terimleri ele almaktadır.

Bu üç bölümde ele alınan kavram ve terimler, toponominin ve bunun alt dalı olan hidronomi, oronomi, oykonomi gibi dalların, bir halkın yazılı olmayan şuuraltını, tarihî geçmişini, kültürel düzeyini, tarihteki üretim-tüketim ilişkilerini ortaya koyan bir bilgi sahaları olduğunu göstermektedir.

Dördüncü seyahat: Bu bölümde müellif, buraya kadar ele alınan verilerin, yani Tatarca'daki coğrafi terimlerin yapı özelliklerini ve kökenlerini açıklamaya çalışmaktadır.

Bu terimler leksik-semantik yolla, morfolojik yolla, söz dizimi yoluyla yapılmaktadır. Aslında toponomik terimlerin dil bilimi metodlarıyla incelenmesi çok ilgi çekici bir yoldur. Zira pek çok yer ismi tarihî devrelerde meydana gelip kalıplaşarak günümüze kadar geldiği için, bugün kullanılmayan bazı ek ve yapıların anlaşılmasına, edebi metinlerde görülmeyen fonetik hususiyetlerin öğrenilmesine imkân tanımaktadır. Türkiye Türkçesi için örnek verirsek: *hisar* kelimesi edebî dilde günümüze kadar değişmeden gelmiştir. Ancak bunun çok önceki yüzyıllarda Türkçenin ses kurallarına bağlanarak *hasar ~ asar* şeklinde yer adı olarak kullanıldığını metinlerde görmekteyiz.

Müellif, yer adlarının kökenini, bunların ortak oldukları veya alındıkları dillere göre sekiz grupta incelemiştir. Meselâ *or / ur* “yükseklik, tepe” kökünden getirilen *orman / urman* terimi Çuvaşça *vârman*, Fin-Ugur dillerinde *vör ~ vir ~ vır*, Korece *orot ~ oram* “dağ” şekillerinde ortak köklere dayanan kelimeler halinde bulunmaktadır. Bu grupta Ural-Altay dillerinde, Altay dillerinde ortak olan terimler, Türk-Tatar coğrafi terimleri, Fin-Ugur dillerinden giren terimler, eski İran dillerinden giren terimler, Moğolcadan giren terimler, Arapça ve Farsça'dan giren terimler, Rusça'dan giren terimler ele alınmıştır. Moğolca'dan alınan terimlerden *us > üs > ös* “ırmak, dere” bazı toponimlerin teşkilinde kullanılmıştır. Kerkeüs, Östamak, Serdeüs gibi yer isimleri bunlardandır. Bu kelime bilindiği gibi Türkiye Türkçesinde de *öz* şeklinde yaşamakta ve pek çok yer adının yapısında bulunmaktadır: Kızılöz, Söğütözü, Özdere vs.

Ö. Settarov'un eseri, Tatar yer adları konusunda sahasında ilk ve tek eser değildir. Ancak yıllarını Tatar toponomisinin araştırılmasına veren Prof. Dr. Settarov'un derin malumatları hem Tatar toponomisinin daha iyi öğrenilmesine yardımcı olmakta, hem de umumi Türkoloji bilgimize yeni açılımlar kazandırmaktadır.

Hayati DEVELİ